



С. А. Горбаненко

## Палеоетноботанічний спектр Битицького городища

**Б**итицьке городище волинцьєвсько-роменської культури розташоване в Сумській обл. і районі в басейні р. Псел. Ця пам'ятка привертає увагу дослідників ранніх слов'ян з середини ХХ ст. Перші стаціонарні розкопки на Битиці проведено Дніпровською лівобережною експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна у 1953 р. [1, с. 71–75]. Незважаючи на те, що дослідження дали досить значну кількість матеріалу, розкопки на Битицькому городищі тоді було припинено. До пам'ятки повернулися лише у 1984 р., коли В. В. Приймак зробив невеликі розкопки на території городища, котрі знову підтвердили унікальність пам'ятки та її насиченість залишками матеріальної культури [2]. Починаючи з того часу, на Битицькому городищі у 1985–1991 рр. постійно працювала Лівобережна слов'яно-руська експедиція під керівництвом О. В. Сухобокова та С. П. Юренко. За часи дослідження (1953, 1984–1991 рр.) археологічними розкопками відкрито площу близько 4500 кв. м, що, однак, становить незначний відсоток від загальної площі городища.

Частково матеріал введено у науковий обіг. Найбільше уваги результатам досліджень приділено у монографії О. В. Сухобокова [3]. Автор монографії планував повну обробку та підготовку до монографічної публікації власне Битицького городища, однак планам не довелося здійснитися через смерть О. В. Сухобокова. Тому важливий і цікавий для розуміння процесів розвитку слов'ян наприкінці I тис. н. е. пласт, що його дало Битицьке городище, досі залишається малодоступним для широкого кола фахівців.

Щодо матеріалів з землеробства, завдяки співпраці автора розкопок та цієї публікації, знаряддя землеробської праці введено у науковий обіг [4, 5]. Також під час археологічних досліджень були проведені аналізи природничими методами. Археозоологічний матеріал, отриманий під час розкопок в один із сезонів, проаналізовано О. П. Журавльовим; однак незначна вибірка, надана О. П. Журавльову на аналіз, і як наслідок несуттєві результати, не дають змоги зробити певні висновки [опубл.: 6, табл. 18]. Аналогічна ситуація склалася і з визначенням палеоетноботанічних матеріалів. Г. О. Пашкевич провела аналіз 11 мл обгорілих решток зернівок культурних рослин, виявлених у житлі № 30, а також 2 фрагментів кераміки та обмазки. Аналіз дав наступні результати: пшениця двозернянка — 657, пшениця голозерна — 81, овес посівний — 9; також виявлено бур'яни: бромус (стоколос) житній — 18, бромус польовий — 9. Відбитки на виробих з глини: просо — 10, ячмінь плівчастий — 2 колоски [7, с. 15, 44]. Якщо матеріал має цінність для палеоетноботаніків, то статистично він є недостатнім.

Останнім часом автором було переглянуто колекцію виробів з кераміки з Битицького городища з метою зняття відбитків зернівок та насіння культурних та бур'янових рослин. Матеріал зберігається в Сумському краєзнавчому музеї. Зняття відбитків проводилося за загальноживаною методикою, використаною в колишньому Радянському Союзі З. В. Янушевич [8]. Надалі матеріал проаналізовано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, а також широким колом публікацій на цю тему.

У результаті аналізу визначено 94 одиниці зернівок культурних та бур'янових рослин (за зменшенням кількості): 28 проса (*Panicum miliaceum*), 14 ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*) (13 відбитків зернівок і 1 — півки), 14 пшениці голозерної (*Triticum aestivum* s.l.), 13 жита (*Secale cereale*), 10 пшениці двозернянки (*Triticum dicoscon*), 4 вівса (не визначеного до виду) (*Avena* sp.), 1 пшениці однозернянки (*Triticum monosocum*), 1 фрагмент колоска пшениці спельти (*Triticum spelta*); 5 стоколосу (не визначеного до виду) (*Bromus* sp.), 1 мишію (*Setaria* sp.), 3 не визначено (рис. 1).

Для складання палеоетноботанічного спектру<sup>1</sup> зернівок за кількістю враховано лише основні зернові культури: просо, ячмінь півчастий, пшениця голозерна і пшениця півчаста, жито, овес. Інші (пшениця однозернянка, пшениця спельта), котрі, зважаючи на їх поодинокі відбитки (по 1), що потрапили випадково (або як супутні до інших посівів пшениці), не враховано. Отже, за кількістю зернівок, палеоетноботанічний спектр має наступний вигляд (%): просо — 33,7, ячмінь півчастий — 16,9, пшениця голозерна — 16,9, пшениця півчаста — 12, жито — 15,7, овес — 4,8 (рис. 2).

**Просо** (*Panicum miliaceum*). Серед відбитків злаків на кераміці за кількістю перше місце належить зернівкам проса, точніше пшона (зернівкам, звільненим від пльок). Відбитки зернівок проса мають такі розміри: ширина — 2,02–2,41, довжина — 2,51–3,1 мм (табл. 1; рис. 1: 1–4). Відбитки виявлено в основному у тісті чи на поверхні керамічних виробів, але на денцях вони зустрічалися не часто.

**Ячмінь півчастий** (*Hordeum vulgare*). Відбитки зернівок мають наступні розміри: ширина (В) — 3,08–3,97 мм; довжина (L) — 7,82–9,89 мм. Індекс L/V становить в середньому 2,58 (табл. 1; рис. 1: 5–9). Ячмінь — не лише зернова культура, але й фуражна і використовується на корм коням і для відгодівлі свиней на бекон. В господарстві використовуються також його солома і полова, які мають якості, що наближають їх до сіна [10, с. 124].

**Пшениці голозерні** (*Triticum aestivum* s.l.). Відбитки зернівок пшениці голозерної також у достатньо великій кількості були виявлені на кераміці з Битицького городища. Їх характерні розміри: В — 3,26–4,06, L — 5,75–6,33 мм; L/V — 1,55–1,82 (табл. 1; рис. 1: 10–13).

Виявлено зернівки **пшениці двозернянки** (*Triticum dicoscon*): В — 3,18–3,69, L — 6,76–7,7 мм; L/V — 2,09–2,18 (табл. 1; рис. 1: 14–17).

**Жито** (*Secale cereale*) посідає за кількістю місце після проса, ячменю півчастого і пшениці голозерної. Розміри: В — 2,24–2,69, L — 6,35–7,74 мм; L/V — 2,56–3,27 (табл. 1; рис. 1: 20–23).

**Овес** (*Avena* sp.) виявлено, як зазвичай для слов'янських пам'яток, у незначній кількості. Його розміри: В — 2,24–3,25, L — 9,04–10,04 мм; L/V — 3,03–4,44 (табл. 1; рис. 1: 24–27).

Виявлено 1 відбиток зернівки **пшениці однозернянки** (*Triticum monosocum*) (табл.; рис. 1: 18); також 1 фрагмент колоска **пшениці спельти** (*Triticum spelta*) (рис. 1: 19).

Окрім зернівок культурних рослин виявлено також відбитки зернівок бур'янів. Серед них — 5 відбитків стоколосу. Обидва його види (стоколос житній (*Bromus sccalinus*), стоколос польовий (*Bromus arvensis*)) нині належать до засмічувачів озимих посівів в основному жита, а також пшениці. Його знахідки вказують на використання різноциклічних культур. Так, наприклад, в археологічній літературі вже неодноразово зазначалося, що зернівки стоколосу житнього та стоколосу польового (засмічувачі озимих посівів жита [11, с. 5–7]) маркують вирощування озимого жита [12, с. 60; 13, с. 157]. Одиначний відбиток мишію лише підтверджує думку про використання староорних земель; також він є засмічувачем ярових посівів проса.

Усі відбитки зернових культур в цілому подібні до раніше досліджених аналогічних синхронних матеріалів Опішнянського городища волинцевсько-роменської культури [14], а також синхронних пам'яток салтівської культури [15, 16, 17] і з інших пам'яток I тис. н. е. [18].

<sup>1</sup> Поняття ПБС (і ПБК) див.: [9].

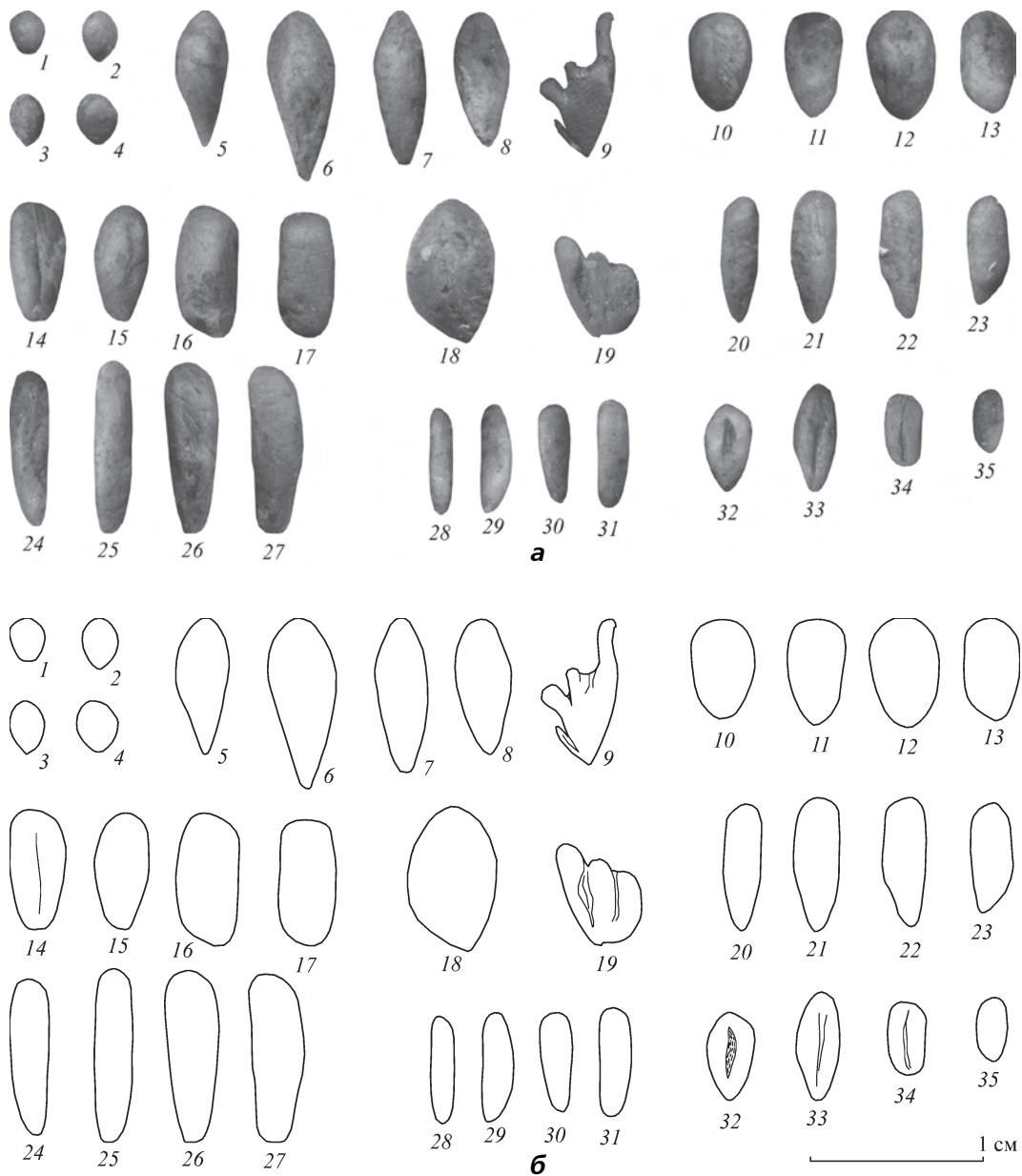


Рис. 1. Відбитки зернівок культурних рослин та бур'янів з кераміки Битицького городища:

а – пластилінові моделі, б – прорисовки: 1–4 – *Panicum miliaceum*, 5–9 – *Hordeum vulgare* (9 – плівка), 10–13 – *Triticum aestivum* s.l., 14–17 – *Triticum diccocon*, 18 – *Triticum monococcum*, 19 – *Triticum spelta* (фрагмент колоска), 20–23 – *Secale cereale*, 24–27 – *Avena* sp., 28–31 – *Bromus* sp., 32 – *Setaria* sp., 33–35 – не визначено

\* \* \*

У перерахунку ПБС зернівок культурних рослин за об'ємом<sup>1</sup> бачимо, що перше місце посідають ячмінь плівчастий і пшениця голозерна (по 21,8 %); далі йдуть жито (20,2 %), пшениця плівчата (15,5 %), за ними — просо (14,5 %). Як завжди, овес знаходиться на останньому місці (6,2 %) (рис. 3). Така розстановка показників об'ємів зернівок культурних рослин є типовою для ПБС слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. [див.: 6, рис. 52, 54, 56, 58]. А от співвідношення всередині ПБС має дещо незвичну форму. Так, зазвичай ячмінь плівчастий все ж дещо переважає, досягаючи третини від ПБС. У парі пшениця голозерна—плівчата досить часто показники майже однакові, іноді з незначним переважанням продуктивнішої голозерної. В цілому ж, оцінюючи отримані результати, можна констатувати, що вони не суперечать раніше проаналізованим матеріалам [14; 19; 20]. Отже, матеріал свідчить про високий рівень розвитку знарядь для обробітку ґрунту та їх використання, на що вказують великі частки пшениці голозерної і жита. Також засвідчено використання староорних земель (знахідки відбитків бур'янів у цілому), озимих і ярових посівів (знахідка стоколосу). Останнє опосередковано вказує на можливість використання дво-, трьохпільля.

**Ключові слова:** Битицьке городище, ПБС (палеоетноботанічний спектр), зернівки культурних рослин.

Таблиця 1

### Розміри відбитків зернівок рослин з Битицького городища

Латинська назва	Українська назва	Розміри, мм		Індекс L/B
		Ширина, B	Довжина, L	
<i>Panicum miliaceum</i>	Просо звичайне	2,15 × 2,88 (2,02–2,41) × (2,51–3,1)		
<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь плівчастий	3,35 (3,08–3,97)	8,66 (7,82–9,89)	2,58 (2,39–2,9)

<sup>1</sup> Про перерахунок див., напр.: [14, с. 161].

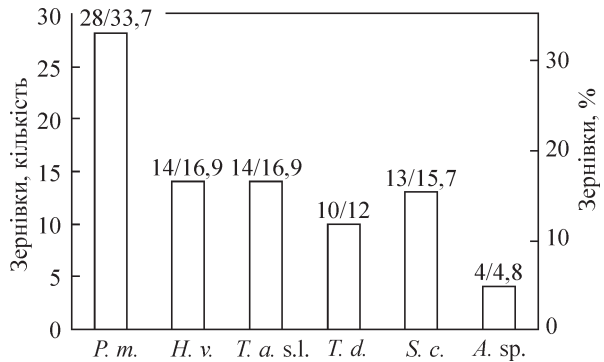


Рис. 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок культурних рослин Битицького городища (за кількістю):

*P. m.* — *Panicum miliaceum*, *H. v.* — *Hordeum vulgare*, *T. a. s.l.* — *Triticum aestivum s.l.*, *T. d.* — *Triticum dicoccon*, *S. c.* — *Secale cereale*, *A. sp.* — *Avena sp.* Над стовпчиками подано кількість зернівок / їх відсоток

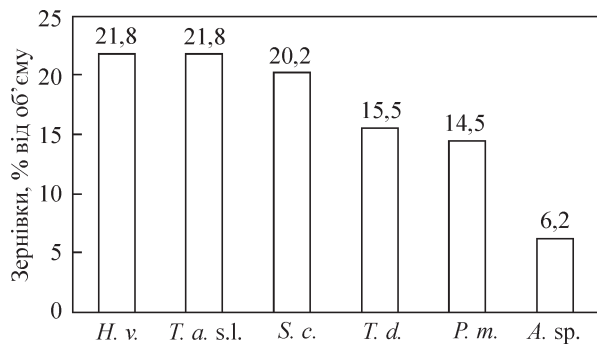


Рис. 3. Палеоетноботанічний спектр зернівок культурних рослин Битицького городища (за об'ємом)

Скорочення див на рис. 2

<i>Triticum aestivum</i> s.l.	Пшениця голозерна	3,61 (3,26–4,06)	6,04 (5,75–6,33)	1,68 (1,55–1,82)
<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	3,37 (3,18–3,69)	7,18 (6,76–7,7)	2,13 (2,09–2,18)
<i>Triticum monococcum</i>	Пшениця однозернянка	6,58	9,46	1,44
<i>Secale cereale</i>	Жито	2,5 (2,24–2,69)	7,22 (6,35–7,74)	2,9 (2,56–3,27)
<i>Avena</i> sp.	Овес	2,74 (2,24–3,25)	9,72 (9,04–10,04)	3,6 (3,03–4,44)
<i>Bromus</i> sp.	Стоколос	1,88 (1,85–1,91)	6,16 (5,72–6,32)	3,28 (3,0–3,42)
<i>Setaria</i> sp.	Щетинник	2,79	5,1	1,83

*Примітки.* Подано середні розміри зернівок; у дужках подано варіабельність зернівок.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа //СА. — 1958. — № 29.
2. Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища//Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989.
3. Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). — К., 1992.
4. Сухобоков О. В., Горбаненко С. А. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1//АЛЛУ. — 2001. — № 2.
5. Сухобоков О. В., Горбаненко С. А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І//Наук. зап. з укр. історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13.
6. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
7. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — Препр. — К., 1991.
8. Янушевич З. В., Маркевич В. И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья //Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970.
9. Кравченко Н. М., Пашкевич Г. А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) //Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985.
10. Растениеводство. — М., 1986.
11. Смирнов В. Р., Соснихина С. П. Генетика ржи. — А., 1984.
12. Михайлина А. П., Пашкевич Г. О., Пивоваров С. В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра //Археологія. — 2007. — № 2.
13. Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пашкевич Г. О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
14. Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища//АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1.
15. Пашкевич Г. О., Колода В. В., Горбаненко С. А. Палеоетноботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996–1998 рр.) //Древности, 2004: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2004.

16. Колода В. В., Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури)//Археологія. — 2009. — № 2.
17. Горбаненко С. А., Колода В. В., Пашкевич Г. О. Палеоэтноботанический спектр салтовского селища Коробовы Хутора//Древности, 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2010. — Вып. 9.
18. Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
19. Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А. Палеоэтноботаничний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці)//АЛЛУ. — 2002. — № 1.
20. Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А. Палеоэтноботаничний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве//АЛЛУ. — 2003. — № 2.

## Резюме

### Горбаненко С. А. Палеоэтноботанический спектр Битицкого городища

Статья является презентацией палеоэтноботанического материала Битицкого городища. Палеоэтноботанический спектр является подтверждением высокого уровня развития техники земледелия; ПБС представлен 94 отпечатками зерен культурных и сорных растений: 28 *Panicum miliaceum*, 14 *Hordeum vulgare*, 14 *Triticum aestivum* s.l., 13 *Secale cereale*, 10 *Triticum diccocon*, 4 *Avena* sp., 1 *Triticum monoccosum*, 1 фрагмент колоска *Triticum spelta*; 5 *Bromus* sp., 1 *Setaria* sp. Присутствие сопутствующих сорняков свидетельствует об использовании давно распаханых полей; наличие сорняков озимых культур подтверждает разноцикличность, что опосредованно свидетельствует о двух-, трехполье.

**Ключевые слова:** Битицкое городище, ПБС (палеоэтноботанический спектр), зерновки культурных растений.

## Summary

### S. Gorbanenko. Paleoethnobotanical Spectrum of Bitica Hillford

This article is a presentation of paleoethnobotanical material from Bitica hillford. Paleoethnobotanical spectrum confirms high level of development of agricultural technique; PBS presented by 94 imprints of crops and weeds: 28 *Panicum miliaceum*, 14 *Hordeum vulgare*, 14 *Triticum aestivum* s.l., 13 *Secale cereale*, 10 *Triticum diccocon*, 4 *Avena* sp., 1 *Triticum monoccosum*, 1 fragment of spikelet *Triticum spelta*; 5 *Bromus* sp., 1 *Setaria* sp. Presence of weeds witnesses about using old-arable areas; weeds of winter crops confirm presence of the sowing with different cycles, it is mediated confirms about double- and three-field.

**Key words:** Bitica hillford, PBS, (paleoethnobotanical spectrum), grains of domestic plants.

